

## МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ ЖАНА УЛУТТУК ИДЕОЛОГИЯ

## ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК И НАЦИОНАЛЬНАЯ ИДЕОЛОГИЯ

## STATE LANGUAGE AND NATIONAL IDEOLOGY

**Аннотация:** Макалa кыргыз тилине “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик тили” статусунун берилгендигинин 30 жылдыгына арналат. Анда кыргыз тили, улут, улуттук тил, улуттук идеология боюнча түшүндүрмөлөр берилет. Кыргыз тилинин дүйнөлүк тилдердин, анын ичинде, түрк тилдеринин ичинен алган орду жөнүндө сөз болот.

**Түйүндүү сөздөр:** кыргыз тилинин статусу, улут, улуттук идея, улуттук идеология.

**Аннотация:** Данная статья посвящена 30-летию со дня принятия закона об официальном статусе кыргызского языка как государственного. В ней рассматриваются вопросы о месте и роли кыргызского языка среди мировых языков, в том числе и среди тюркских языков. А также даны разъяснения таким понятиям как нация, национальный язык и национальная идеология.

**Ключевые слова:** статус кыргызского языка, нация, национальная идея, национальная идеология.

**Annotation:** This article is dedicated to the 30th anniversary of the adoption of the law on the official status of the Kyrgyz language as the state language. It addresses questions about the place and role of the Kyrgyz language among world languages, including among Turkic languages. Also, explanations were given to such concepts as a nation, a national language, and a national ideology.

**Keywords:** title of Kyrgyz language, for instance, the idea Segunda, Segunda ideology.

Кыргыз мамлекетинде кыргыз тили – улуттардын биримдигинин жана тилектештигинин символу. Ал “улут” деп аталуу менен жеке эл катарында өз айланасына башка улуттардын биримдигин уюмдаштырат. Кыргыз тили – байыркы замандан кудурет, күч, дем алып, ошол доорлордон азыктанган, тарыхы тереңдеги, өзүнө таандык жазуусу болгон жана байыркы жазма эстеликтерге бай тилдердин бири. Кыргыз тили бүгүнкү күндү көөнө доорлор менен бүтүндөй Кыргыз мамлекетинин коомчулугун байланыштырып турат.

Тил адам коомунун бардык баскычтарында анын өркүндөшүнө өбөлгө болуп, пикир алышуунун эң эле керектүү каражаттарынын озуйпасын аткарат. Тил – улуттун негизги белгиси, ошондуктан тил – элдин, улуттун эң чоң байлыгы. Тил жоголсо, эл жоголот. Улуттук идея, улуттук көз караш, улуттук ой, улуттук менталитет жана ушул сыяктуу түшүнүктөрдү тилсиз элестетүүгө дегеле мүмкүн эмес. Ал эми бул түшүнүктөрсүз “улут” деген тил бирдигинин маңызын аңдоого болбойт. Тил жана ой (түшүнүк) бири-бири менен дайыма байланышта болгондуктан, бири болбосо, экинчиси да болбойт. Ар бир элдин өзүнө тиешелүү улуттук ой жүгүртүү образы бар. Тил жана улут элдин диалектикалык биримдиги

менен айкалышта. Демек, мындай болгондо, кыргыз тили улуттук идеянын, улуттук идея кыргыз тилинин тандоочусу, пропагандалоочусу.

Жер жүзүндө эки миңдей эл, улут бар. Алардан болгону 200 гө жакыны гана өз мамлекеттик тилине ээ, алардын арасында кыргыз тилинин бардыгы биздин бактыбыз, анткени эне тилибиз – улуттун духу. Кыргыз тилине мамлекеттик тил статусунун берилиши жана мунун мамлекеттин конституциясында белгилениши – элибиздин тарыхындагы чоң окуя. Кыргыз тили мамлекетибиздин символдорун катарында турган ыйык символдордун бирине айланып, бул символду урматтоону мамлекетибиздеги кайсыл улуттун өкүлү болбосун, бардыгы, өзүнүн жарандык милдети экенин сезгени абзел.

Мамлекетибизде жүздөн ашуун улут бирге жашайт. Аларга мамлекет тарабынан камкордук көрүлүп, алардын эне тилинин, каада-салттарынын ж.б. сакталышына, өнүгүшүнө тиешелүү маселелер мыйзамдар менен бекемделген. Ошондой эле, Кыргызстанда жашап жаткан бардык улут өкүлдөрү кыргыз тилин мамлекеттик тил катары сыйлап, аны үйрөнүп, кыргыз тилинде сүйлөшүп, ага терең урматтоо менен мамиле жасайт. Мындай аракет, албетте, мамлекеттик тил – кыргыз тилинин өнүгүүсүнө өзүнүн оң таасирин тийгизет.

Жашоонун барометри бул тилдин лексикалык тутуму, сөз байлыгы экендиги талашсыз. Коомдун жашоосунда ар кандай өзгөрүш алгач сөз корунан билинет. Эгемендүүлүктөн кийин болгон жаңылануу, өзгөрүүлөр – бардыгы кыргыз тилинин лексикасынын өнүгүшүнө чоң таасирин тийгизди. Мындай таасир сандык көрсөткүчтө эле эмес, сапаттык жагынан да жогору экендиги кубанарлык. Расмий иш кагаздардын кыргыз тилинде жүргүзүлүшү, кыргыз тилдүү мектептердин көбөйүшү, окуу китептеринин, окуу куралдардын жаңы стандарттын негизинде түзүлүшү, жаңы стандарт – жаңы окуу китептери; сөздүктөрдүн толукталып кайра басмадан чыгарылышы ж. б. көптөгөн иш-аракеттер буга далил. Мындан сырткары, иштеген адамга кээ бир сөздөрдү колдонууда түшүндүрмө сөздүккө тез-тез кайрылууга туура келет. КР ИАнын Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият институтунун илимий кызматкерлери тарабынан кыргыз тилин өнүктүрүү максатында жүргүзгөн иштерин белгилеп өтүү туура болот. Академик, филология илимдеринин доктору, профессор А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында басмадан чыккан “Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү” – эң эле зарыл, керектүү мезгилде окурманга жетиши айтканыбыздын мисалы десек болот. Мындай иштер арбын.

Адамзат коому тарабынан жаратылган нерселердин баары мезгил менен мейкин аралыгына тил аркылуу оозеки жана жазуу формасында берилген. Алар искусствонун бардык түрлөрүн, илимди, коомчулук жана жеке адамдар ортосундагы түрдүү мамилелерди жүргүзүү үчүн документтердин (иш кагаздарын) үлгүлөрүн иштеп чыгышкан жана бул табылгаларды тил аркылуу формулировкалап, урпактан-урпакка өткөрүшкөн. Пайдалуу улуттук каада-салттарды, көндүмдөрдү иштеп чыгышкан. Ал эми улам кийинкилер ата-бабаларынын мындай табылгаларын өркүндөтүп, жаңылап турушат. Демек, ар кандай элдин (улуттун) бардык табылгалары анын тилинде жашайт, тили менен туюндурулат. Мындай болгондон кийин, улуттун ар бир мүчөсүнүн, коллективинин ар кандай идеясы (идея идеология эмес, бирок анын башаты) анын тилинде жашап, дилине өтөт. Булардын баары топтолуп отуруп, элдин (улуттун) алдына койгон максатын коштогон идеология пайда болот. Эми улуттук идеология деген эмне? Анын улуттун тили менен кандай карым-катышы бар? – деген сыяктуу суроолорго жооп издеп көрөлү.

*Улуттук идея.* Адегенде “идея” терминине токтололу. 1. Идея – нерсе, кубулуштар жөнүндөгү түшүнүк, ой, элес. 2. Көз караштардын негизги принциби, бир нерседеги негизги ой. [2, 591]. Идея – эң башта адамдын оюнун натыйжасы, мөмөсү. Ой, көз караш кеп аркылуу ишке ашат. Идея адамдын оюнда пайда боло турган, коомдук мүнөзгө ээ болгон, аң-сезимге күчтүү таасирин тийгизип, коом мүчөлөрүн уюмдаштырган, айкын максаттарга умтулган терең ой болуп эсептелет. Бирок бардык ой, пикир, көз караш идея боло албайт. Себеби пикир же көз караш чындыкка (болмушка) болгон жөнөкөй мамилени билдирет.

Идея – философиялык категория. Ал – адам менен айлана-чөйрөдөгү чындыктын ортосундагы мамиленин натыйжасы. Идеянын түрлөрү арбын: илимий идея, диний идея, философиялык идея, эгемендүүлүк идеясы, азаттык идеясы, улуттук идея ж.б.

*Улуттук идея* – улуттун көз карашы, ою, пикиринин мөмөсү, коомдо маани, мазмун бере турган, аны максатка карай жетелей турган пикирлердин жыйынтыгы. Улуттук идея – улуттун жыргал жашоосун билдирип, дайыма конкреттүү тарыхый мааниге ээ болот жана улуттун алдында турган коомдук-саясий проблемалар жана милдеттер, тил, маданият, өздүгүн аңдоо (баамдоо)нун өнүгүү менен байланыштуу этникалык жараяндардын чагылышы (сүрөттөлүшү) болуп эсептелет. Аларды туура аңдоо жана так белгилениши улуттук идеянын коомго таасирин толук даражасын белгилейт. Улуттук идея улуттун өтмүшүн, бүгүнүн жана келечегин ишке ашырат. Ал элибиздин көп кылымдык тарыхына жана дүйнө тажрыйбаларына негизделет.

Кыргыз тилинин сөздүгүндө “улут” терминине “Улут – тили, территориясы, экономикалык турмушу жана психикалык мүнөзү жагынан байланыштуулугу негизинде келип чыгып, ал маданиятынын жалпылыгынан көрүнгөн, тарыхый түзүлүшү бар эл, калк”, ошондой эле илимий адабияттарда “Улут – жалпылык катары каралып, этностун өнүгүшүндөгү эң жогорку баскыч болуп саналат”; “Улут – саясий жалпылык болуп саналып бир мамлекеттин чегинде жашаган элди билдирет” [3, 579]. деген сыяктуу аныктамалар берилген. Дүйнө жүзүндө улут түшүнүгү жогоркудай маани билдирет: “Нация – политическая общность (формой существования одного, либо нескольких совместно проживающих этносов) с единым языком и самосознанием” [1, 6]. Бир улут башка улуттар менен өз ара алакалашпай, мамиле жасабай коё албайт, жеке жашашы да мүмкүн эмес. Ошондуктан улуттун этнокоомдук бирдик катары болушун жана өнүгүшүн камсыздоого багытталган улуттук идеология ошол учурда башка улуттардын да өзүнө тиешелүү керектөөлөргө урматтоо духу менен сугарылган идеялык көз караштардын тизмеги катары көрүнөт. Улут биримдиги – улуттук идеянын таянычы. Улуттук идеянын маанисин, мазмунун белгилеп берүүчү жогорудагы өзгөчөлүктөр алардын коомдук турмушун, улуттар аралык мамилелерди жакшыртуунун негизги фактору катары пайда болушуна база жаратат (өбөлгө түзөт). Улуттук идея улуттук идеологиянын өзөгүн түзөт.

*Идеология* – көз караштардын, жаңы идеялардын системасы, саясий, укуктук, диний, адабий, философиялык ж.б. көз караштардын, түшүнүктөрдүн жыйынтыгы, системасы [2, 540-б.].

*Улуттук идеология* элдин тарыхы, башка элдер менен мамилеси, элдин жаңы максаттарын, өнүгүү стратегиясын камтыган идеялардын жыйынтыгы. Ал элибиздин көп жылдык тарыхына жана дүйнө тажрыйбаларына таянат. Элибизде улуттук идеологиянын туруктуу болушу үчүн төмөнкүдөй баалуулуктар болуусу зарыл: мыйзамдуулук, ыймандуулук, ар-намыс, акыйкаттык, теңдик, адеп-ахлак, калыстык ж.б. Ата-

бабаларыбыздын улуттук идеологиянын баалуулуктарын даңазалоо аркылуу келечек жаштарына үлгү боло турган түрдүү багыттарда жараткан илимий эмгектери, чыгармалары, мамлекетибиздин түрдүү тарыхый жерлеринен табылган табылгалары бүткүл дүйнөнүн баа жеткис мүлкү катары эсептелет. Бир эле “Манастын ” өзү кандай табылга, кандай байлык. Манастын жети осуятынын өзү – улуттук идеология. “Манас” бизге улуттук идеологиянын негиздерин ачуу менен бирге, эл биримдигин билдирген. Манасты уккан улуу-кичүүлөрдүн бардыгы ыймандуулуктун сабагын алат десек туура болот.

Бул жаатта Чыгыш илимпоздорунун чыгармачылыгы эң бийик орунду ээлейт дегенге негиз бар. Абу Наср аль-Фараби, Беруни, Абу Али ибн Сина, Жусуп Баласагын, Алишер Навои, Захириддин Мухаммад Бабур, Чыңгыз Айтматов ж.б. көптөгөн даанышман мамлекет башкаруучуларын, илимпоз-акын, жазуучуларды айтуу мүмкүн. Алар өз чыгармаларында улуттук идеологиянын баалуулуктарынан ыймандуулук, ар-намыс, акыйкаттык, адеп-ахлак ж.б.ды даңазалоо менен жаштарыбызды ыймандуу, намыстуу, адеп-ахлактын тегерегинде иш жүргүзүүгө, чоңдорду сыйлоого, урматтоого, эли-журтун сүйүүгө чакырат. Жаштарга алардын баалуу эмгектери менен бирге өмүр баяны да үлгү. Мисалы, Жусуп Баласагын “Кутадгу билиг” дастанында улуттук идеологияны чагылдырып, элди, улутту биримдикке чакырат, мамлекет башчыларын таза болууга, мамлекетти бекемдөөгө, эл арасындагы ыркты сактоого, адеп-ахлакка чакырган ыр саптары менен биримдикти даңазалайт. Ал “Кутадгу билигде” мамлекеттин башчысынын мамлекетти башкарууда, мамлекетти өнүктүрүүдө, элдин турмуштук жыргалчылыгын арттырууда эл үчүн иштеп, үзүрлүү эмгектенип, ар кандай мамлекеттик иштерди уюштургуч, ыймандуу, адилет, калыс, чынчыл, акылдуу, билимдүү, ынсаптуу болушу керек экендигин баса белгилейт. Мамлекет жарандарын ыймандуу, адилеттүү, ынсаптуу, чынчыл, калыс болушун белгилеп, бийликти урматтоого чакырат. Улут аралык ынтымактуулукка чоң басым жасайт. Улуттук идеология, философиялык ой жүгүртүү ыкмаларын мекендешибиз залкар жазуучу Ч. Айтматовдун дээрлик бардык чыгармаларында жолуктурабыз. Ч. Айтматов кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгын дүйнөлүк адабияттын көркөм-эстетикалык принциптерине айкалыштыруу менен дүйнөлүк адабиятка, философиялык ойго өз сөзүн кошкон улуу жазуучу экендиги белгилүү. Айтматовдун “Бетме-бет”, “Гүлсарат” жана “Ак кеме” повесттери, бир катар дүйнө элдери кызыгып окуган романдарында улуттук идеологиянын маани-маңызын ачып берген. Алсак, Айтматов «Ак кеме» повести аркылуу салттуу баалуулуктардын, байыркы замандан бери түптөлүп келген элдик философиянын тамыры жоголуп баратканын наристенин сөздөрү, көз караштары менен берген.

“Манастагы” биримдикке үндөгөн *“бөлүнсөң бөрү жеп кетет, бөлүнүп калды кыргыз деп, бөтөн элге кеп кетет”* деген саптар, бир эле өлкөдө тилектеш, бир багытты көздөгөн түрдүү улуттун өкүлдөрүнүн (этникалык топтордун) ынтымак жашашы адилеттүү башкарууда экенин Манас өзү *“Кулаалы таптап куш кылдым, курама жыйып журт кылдым”* деген саптар менен баяндайт. Мындан бир өлкөнүн ичиндеги бир эле улуттун өкүлдөрүнүн ынтымагы жана бир канча улуттун өкүлдөрүнүн биримдикте болушу тууралуу идеология бүгүнкү күндө да тилдин күчү, анын кубаты менен жашап, таасир этип келе жатат.

Улуттук тил элдин улут болуп калыптанган кездеги, улуттук оозеки жана жазма формасынын пикир алышуу каражатынын кызматын өтөөчү тили [2,1256]. Улутту жок болушу анын тилинин колдонулбай калышы жетиштүү. Тил болбосо, улут болбойт, улут болбосо улуттук идея, улуттук идеология да болбойт.

### Колдонулган адабияттар:

- 1.Ильясов Ф.Н. Национальное сознание и поведение // Страна и мир. Мюнхен, 1990. №6.
- 2.Кыргыз тилинин сөздүгү. Бишкек. Биринчи бөлүк. 2011, 540-б.
3. Кыргыз тилинин сөздүгү. Бишкек. Экинчи бөлүк. 2011, 579-б.

Рецензент: ф.и.к., доцент Г.Бакирова

УДК: 809.43.1 (575.2) (04)

DOI 10.33514/1694-7851-2020-2-135-141

**Мусулманкул кызы Айгерим**

КР УИАнын Ч. Айтматов атындагы ТАИнин илимий кызматкери

## КЫРГЫЗ ТЕРМИНОЛОГИЯСЫНЫН ИЗИЛДӨӨ ТАРЫХЫ

## ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ КЫРГЫЗСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

## HISTORY OF STUDYING THE KYRGYZ TERMINOLOGY

**Аннотация:** Бул макалада кыргыз терминологиясынын изилдөө тарыхы каралат. Терминология боюнча маалымат берилет. Кыргыз терминологиясынын илимий негиздерине тиешелүү теориялык пикирлер белгилүү окумуштуу Б.М. Юнусалиевдин эмгектеринде да бар.

**Түйүндүү сөздөр:** термин, терминология, өздөштүрүлгөн сөздөр, сөздүктөр.

**Аннотация:** В статье рассматривается история изучения киргизских терминов. Предоставляет информацию по терминологии. Кыргызская терминология связана с научной основе теоритических идей в трудах известного ученого Б.М. Юнусалиева.

**Ключевые слова:** термин, терминология, заимствованные слова, словари.

**Annotation:** In this article kyrgyz of terminology to searching from history. Kyrgyz terminology related to the scientific basis of the theoretical ideas are the writings of the famous scientist B.M.Yunusalieva.

**Keywords:** term, terminology, borrowed words, dictionary.

Терминология комиссиясы өзүнүн ишин 1926-жылы баштаган. Советтер союзунун Коммунисттик партиясы жана Совет өкмөтү партиянын X-XII съезддеринин өлкөдө маданий революцияны ишке ашыруунун тажрыйбалык чараларынын бири катарында Кыргыз Автономиялуу областтык Ревкомдун токтому менен Билим Комиссиянын карамагында 1926-жылы 8-майда Терминология комиссиясы түзүлгөн.

Маданий революциянын алгачкы кадамы эң алды менен улуттук жазуу-сызууну түзүү, боордош элдердин, эң алды менен улуу орус элинин көп кылымдык бай тажрыйбасынан пайдаланып, башталгыч мектептин көлөмүндө окуу китептерди жана программаларды түзүү зарылчылыгы белгиленип, анын негизги принциптери аныкталган. Ал принциптер:

1. Термин катары төл сөздөрдү кеңири пайдалануу;